

KİMYADAN HESABLAMA MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏLLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

C.B. Musayev

ADPU-nun dosenti, k.e.n.

T.A. İsmayılov

*Y.H. Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
k.e.n.*

A.V. Zülfüqarova

Bakı Dövlət İqtisadiyyat və Humanitar kollecinin tədris hissə müdiri

1. Məktəb kimya kursunun tədrisində hesablama məsələlərinin əhəmiyyəti

Kimya tədrisi prosesində məsələ və çalışmaların həll etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fənnin tədrisində məsələlərdən istifadə edilməsi əsas məqsəd olmayıb, köməkçi rolunu oynayır. Kimyanın tədrisi ancaq verilmiş elmi məlumatların əzbərlədilməsi ilə məhdudlaşmamalı, ətraf mühitdə baş verən hadisələr bu məlumatlar vasitəsilə izah edilməli, onların arasında əlaqə yaradılmalıdır. Bu məqsədlə kimya məsələləri və çalışmalarını həll etməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələ həlli fənnin tədrisi zamanı şagirdlərin əldə etdikləri bilikləri möhkəmləndirir və konkretləşdirir, onların kimya sahəsindəki təfəkkürünü, praktiki işlərin həll edilməsində öz biliklərindən istifadə etmək bacarığını, fərasətini inkişaf etdirir və bununla da kimya tədrisini həyatla, insanın fəaliyyəti ilə bağlayır. Kimya məsələləri şagirdləri keçilmişləri təkrar etməyə, əsaslı surətdə dərinlən öyrənməyə vadar edir və onlarda növbəti mövzunu asan dərk etmək üçün konkret təsəvvürlər bazası yaradır. Məsələ həlli şagirdlərdə uzunmüddətli, gərgin, mərkəzləşmiş diqqət, məqsədyönlü və cavabdehli təfəkkür, inadkarlıqla qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq kimi keyfiyyətləri tərbiyə və inkişaf etdirir.

Məsələ və çalışmalarını həll etməklə şagirdlər bunlar vasitəsilə nəinki yaddaşlarında olan məlumatları yoxlayır, həm də müxtəlif hadisələri müqayisə edir, onların oxşar və fərqli cəhətlərini tapır və müəyyən nəticəyə gəlirlər.

Kimyadan məsələ həll etdirilməsinin ən böyük müsbət cəhəti isə, kimyəvi işarələrin və formulların, həmçinin kimyəvi tənliliklərin bizə nə verdiyini, kimyəvi maddələr arasındakı əlaqə və keçidi açıb göstərməsi və nəhayət şagirdlərdə tədqiqatçılıq ruhu oyatmasıdır.

Bütün kimya məsələlərini üç qrupa bölmək olar: 1) məsələ-suallar; 2) hesablama məsələləri; 3) eksperimental məsələlər.

Məsələ-suallar dedikdə heç bir formul yazıb, yaxud, tənlik yazıb tətbiq etmək tələb olunmayan, yalnız mühakimə yürütməklə həll edilə bilən məsələlər başa düşülür. Buna görə də bəzən bu məsələlərə məntiq və ya mühakimə məsələləri də deyilir. Məsələn, “Su oksigen və hidrogen kimi iki bəsit maddədən ibarətdir” söyləmək doğrudurmu?

Eksperimental məsələlər təcrübə ilə əlaqədar məsələlərdir. Belə məsələləri həll etmək üçün mütləq təcrübə aparmaq lazımdır. Ona görə də onları ancaq sinifdə həll edirlər. Məsələn, “İki sınaq şüşəsində NaCl və K_2SO_4 məhlulları verilmişdir. Hansı sınaq şüşəsində hansı məhlulun olduğunu tapın”.

Hesablama məsələlərində məlum kəmiyyətlərə əsasən tələb olunan nəticə hesablanıb tapılır. Bu kəmiyyətlər ya məsələnin şərtində hazır verilir və ya gizli halda verilir; onu hesablayıb tapmaq lazım gəlir, yaxud da soraq kitablarından, cədvəllərdən axtarılıb tapılır.

Xarakterindən asılı olaraq hesablama məsələləri üç qrupa ayrılır: 1) sadə çalışma məsələləri; 2) elmi tədqiqat xarakterli məsələlər; 3) istehsalat-texniki məsələlər.

Çalışma məsələlərindən əsas məqsəd keçilmiş dərsi möhkəmlətmək, kimyəvi birləşmələrin tərkiblərini şagirdlərin yaxşı öyrənmələrinə və yadda saxlamalarına kömək etməkdir. Bu cür məsələləri həll etmək üçün şagirdlərin çox dərin fikirləşmələri lazım gəlmir. Onlar həyatla, istehsalat prosesləri ilə bağlı olmaya da bilər. Məsələn: 1) Nə qədər suda: a) 8 q oksigen; b) 2 q oksigen vardır? 2) Şəkərin hansı kütləsində ($C_{12}H_{22}O_{11}$) 7, 2 q. karbon vardır? 3) a) 36 q suda; b) 1 kq Fe_2O_3 -də; c) 4 q hidrogendə (H_2), e) 126 q. nitrat turşusunda (HNO_3) neçə mol maddə vardır? Bu məsələlər şagirdləri sırf çalışdırmaq, kimyəvi formulun mahiyyətini başa salmaq, mol anlayışını dərin dərk etdirmək məqsədi güdür. Elmi-tədqiqat xarakterli məsələlərin istehsalatla bilavasitə əlaqəsi yoxdur. Onlar şagirdlərə kimya elmini dərin öyrənmək, onu şüurlu surətdə qavramaq, məktəbdə qazandıqları biliyi kimya istehsalatına tətbiq etmək vərdişləri aşılayır.

İstehsalat-texniki xarakterli hesablama məsələləri bilavasitə həyat, istehsalatla əlaqədar məsələlərdir. Bu qrup məsələlərin həlli də şagirdlərdən dərin düşünmək, öyrəndiyi qanunları və onları ifadə edən formulları düzgün tətbiq edə bilmək vərdişini tələb edir.

2. Hesablama məsələlərinin təsnifatı

Kimya məsələlərinin tam işlənmiş təsnifatı hələlik mövcud deyildir. Kimya metodikası üzrə müxtəlif dərsləklərdə, həmçinin kimyadan məsələ həlli üzrə xüsusi vəsaitlərdə və məqalələrdə kimya məsələlərinin təsnifatının müxtəlif variantları verilir. Kimya məsələlərinin 1) hesablama (miqdarı) və 2) vəsfi məsələlər kimi iki böyük qrupa bölünməsi hamı tərəfindən qəbul olunmuş hesab olunur. Hər bir qrup öz növbəsində müxtəlif tiplərə bölünür. Ancaq həmin tiplərin

mahiyyəti və sayı haqda vahid bir fikir yoxdur.

Kimyadan hesablama məsələlərini şərti olaraq üç yarımqrupa bölmək olar:

1. Kimyəvi formulların istifadəsinə və kimyəvi formulların çıxardılmasına əsaslanan məsələlər.

2. Kimyəvi reaksiyaların tənliklərinin istifadəsinə əsaslanan məsələlər

3. Maddələrin məhlulları ilə bağlı məsələlər. Hər bir yarım qrupa çoxlu sayda müxtəlif növ məsələlər daxil edilir. Məsələn, 1-ci yarımqrupa 15-dən çox məsələ növü daxil edilir:

1) birləşmələrin nisbi molekulyar kütlələrinin hesablanması;

2) maddədə elementlərin kütlə nisbətələrinin hesablanması;

3) birləşmədə elementin kütlə payının hesablanması;

4) maddənin məlum kütləsinə görə həmin maddədə olan hər hansı bir elementin kütləsinin hesablanması;

5) maddədə olan hər hansı bir elementin məlum kütləsinə görə maddənin kütləsinin hesablanması;

6) qazın nisbi sıxlığının hesablanması;

7) nisbi sıxlığına görə qazın nisbi molekulyar kütləsinin hesablanması;

8) kütləsinə görə maddənin miqdarının hesablanması;

9) maddə miqdarına görə onun kütləsinin hesablanması;

10) birləşmədə elementlərin kütlə paylarına görə onun sadə formulunun çıxardılması;

11) birləşmədə elementlərin kütlə paylarına və qazın nisbi sıxlığına görə maddənin həqiqi formulunun təyini;

12) yanma məhsullarının kütlələrinə görə maddənin formulunun təyini;

13) maddənin kütləsi, maddə miqdarı və həcmə (qazlarda) görə onda olan hissəciklərin sayının hesablanması;

14) qaz halında olan maddənin kütləsinin həcmə görə hesablanması;

15) qaz halında olan maddənin həcmənin kütləsinə və maddi miqdarına görə hesablanması və s.

Reaksiya tənliklərinin istifadəsinə əsaslanan məsələ növləri bundan daha da çoxdur.

Maddələrin məhlullarına aid olan hesablama məsələlərinin aşağıdakı növləri vardır:

1) maddənin "həll olması" anlayışına aid hesablamalar;

2) məhlulda həll olan maddənin kütlə payı anlayışının istifadəsinə aid hesablamalar;

3) molyar qatılıq anlayışına aid hesablamalar;

4) bir qatılıqdan digər qatılığa keçilməsinə aid hesablamalar.

Tədris prosesində məsələlərin hər hansı bir növünə üstünlük verilməməlidir.

Ancaq bütün məsələ növlərindən öz vaxtında və yerində istifadə etməklə, həm də optimal miqdarda istifadə etməklə ən qısa müddətdə, ən az qüvvə sərf etməklə müsbət nəticələr əldə etmək olar.

3. Hesablama məsələlərinin həlli üsulları

Hesablama məsələlərinin əsas altı həlli üsulu vardır: 1) kütlələrin nisbələrindən istifadə üsulu; 2) kütlələrin müqayisəsi üsulu; 3) “maddə miqdarı” və “mol” anlayışlarından istifadə üsulu; 4) tənəsübün tərtibi üsulu; 5) mütənasiblik əmsalından istifadə üsulu; 6) vahidə gətirmə üsulu. Aşağıdakı iki məsələni həll etməklə bu üsulların mahiyyətini açıqlayaq:

Məsələ 1. Zavoda 464 t maqnetit filizi gətirilmişdir. Bu qədər filizdə olan dəmirin kütləsini təyin edin:

Verilir:

$$m(\text{Fe}_3\text{O}_4) = 464 \text{ t}$$

$$m(\text{Fe}) = ?$$

$$M(\text{Fe}_3\text{O}_4) = 232 \text{ q/mol}$$

$$M(\text{Fe}) = 56 \text{ q/mol}$$

Həlli:

I üsul.

Formuldan görünür ki, bir mol Fe_3O_4 -də 3 mol Fe vardır. Fe_3O_4 -də olan dəmirin kütləsinin Fe_3O_4 -ün kütləsinə nisbətini götürsək alarıq:

$$m(\text{Fe}) : m(\text{Fe}_3\text{O}_4) = \nu(\text{Fe}) \cdot M(\text{Fe}) :$$

$$\nu(\text{Fe}_3\text{O}_4) \cdot M(\text{Fe}_3\text{O}_4) = 3 \cdot 56 : 1 \cdot 232 = 168 : 232 = 1 : 1,38$$

Deməli, filizdə olan dəmirin kütləsi maqnetitin kütləsindən 1,38 dəfə az olmalıdır. Yəni:

$$m(\text{Fe}) = m(\text{Fe}_3\text{O}_4) : 1,38 = 464 : 1,38 = 336 \text{ t (ton)}$$

II üsul. Maddələrin məsələnin şərtində verilən kütlələri formul üzrə hesablanan kütlələri ilə müqayisə edilir. Fe_3O_4 -ün formul üzrə hesablanan kütləsi:

$$m(\text{Fe}_3\text{O}_4) = \nu(\text{Fe}_3\text{O}_4) \cdot M(\text{Fe}_3\text{O}_4) = 1 \text{ mol} \cdot 232 \frac{\text{q}}{\text{mol}} = 232 \text{ q. Məsələnin şərtində}$$

verilən kütləsi isə 464 tondur.

$$464 \text{ t} > 232 \text{ q.}$$

$$232 \cdot 2 \cdot 10^6 \text{ q} > 232 \text{ q.}$$

Deməli, maqnetitin məsələnin şərtində verilən kütləsi formul üzrə hesablanan kütləsindən $2 \cdot 10^6$ dəfə çoxdur. Onda filizdə olan dəmirin kütləsi də formul üzrə hesablanan kütləsindən $2 \cdot 10^6$ dəfə çox olacaqdır: $m(\text{Fe}) = 168 \text{ q.}$
 $2 \cdot 10^6 = 336 \cdot 10^6 \text{ q} = 336 \text{ t}$

III üsul. 1) 464 t filizdəki Fe_3O_4 -ün miqdarı nə qədərdir?

$$1) \nu(\text{Fe}_3\text{O}_4) = \frac{m(\text{Fe}_3\text{O}_4)}{M(\text{Fe}_3\text{O}_4)} = \frac{464 \cdot 10^5 \text{ q}}{232 \cdot \text{q/mol}} = 2 \cdot 10^6 \text{ mol}$$

2) 464 t filizdə Fe-un miqdarı nə qədərdir?

$$\nu(\text{Fe}) = 3 \nu(\text{Fe}_3\text{O}_4) = 3 \cdot 2 \cdot 10^6 = 6 \cdot 10^6 \text{ mol}$$

3) 464 t filizdəki dəmirin kütləsi nə qədərdir?

$$m(\text{Fe}) = \nu(\text{Fe}) \cdot M(\text{Fe}) = 6 \cdot 10^6 \text{ mol} \cdot 56 \text{ q/mol} = 336 \cdot 10^6 \text{ q} = 336 \text{ t}$$

IV üsul. Molyar kütlələrin hesablanmasında aydın olur ki, 232 q. Fe_3O_4 -də 168 q Fe vardır, onda verilmiş $464 \cdot 10^6$ q. Fe_3O_4 -də ___ Xq Fe olar. 232-168

Burdan:

$$x = \frac{464 \cdot 10^6 q \cdot 168 q}{232 q} = 336 \cdot 10^6 q = 336 t$$

V üsul. İstənilən mütənasib dəyişilən kəmiyyətlərdən birinin o birinə nisbətən sabit kəmiyyətdir. Bu kəmiyyətə mütənasiblik sabiti deyilir. Məsələn, $y=kx$; $k=\frac{y}{x}$. Kimyəvi hesablamalarda belə bir sabit kəmiyyət verilmiş şəraitdə

maddənin kütləsinin nisbi molekul kütləsinə nisbəti ola bilər. Onda elementin maddədəki kütləsi mütənasiblik əmsalının elementin nisbi atom kütləsinə və elementin birləşmədəki atomlarının sayı hasilinə bərabər olar $m(El)=k \cdot n \cdot Ar$; n – element atomlarının sayı. Deyilənlərə əsasən:

$$m(Fe_3O_4)=KM_2(Fe_3O_4); k=\frac{m(Fe_3O_4)}{Mr(Fe_3O_4)} = \frac{464}{232} = 2$$

$$m(Fe)=K \cdot n(Fe) \cdot Ar(Fe)=2 \cdot 3 \cdot 56=336 (t)$$

VI üsul. 1) Bir qram Fe_3O_4 -də neçə qram Fe vardır.

$$232 \text{ q} - 168 \text{ q Fe} \quad x = \frac{1 \cdot 168}{232}$$

$$1 \text{ q} - x$$

2) 464 t Fe_3O_4 -də necə t Fe vardır?

$$1 \text{ q } Fe_3O_4\text{-də} - \frac{168}{232} q \quad x = \frac{464 \cdot 10^6 \cdot 168}{232} = 336 t$$

$$464 \cdot 10^6 \text{ q-da} - X$$

$$m(Fe)=336 t$$

Məsələ 2. 10 q kükürd (IV) oksid almaq üçün sulfat turşusu ilə nə qədər natrium sulfit reaksiyaya daxil olmalıdır?

Verilir:

$$m(SO_2)=16 \text{ q.}$$

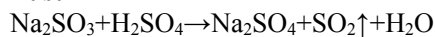
$$m(Na_2SO_3)=?$$

$$M(SO_2)=64 \text{ q/mol}$$

$$M(Na_2SO_3)=126 \text{ q/mol}$$

Həlli:

I üsul

$$m(SO_2)=v(SO_2)M(SO_2)=1 \text{ mol} \cdot 64 \text{ q/mol}=64 \text{ q}$$

$$m(Na_2SO_3)=v(Na_2SO_3) \cdot M(Na_2SO_3)=$$

$$1 \text{ mol} \cdot 126 \frac{q}{mol} = 126 \text{ q}$$

$$m(SO_2):m(Na_2SO_3)=64:126=1:1,97$$

Deməli, reaksiyaya daxil olan Na_2SO_3 -ün kütləsi alınan SO_2 -nin kütləsindən 1,97 dəfə çox olmalıdır. Yəni, $m(\text{Na}_2\text{SO}_3)=m(\text{SO}_2)\cdot 1,97=16\text{q}\cdot 1,97=31,5\text{ q}$

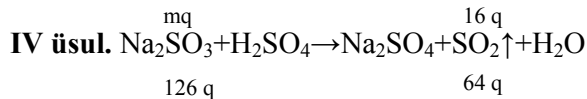
$$\text{II üsul. } m(\text{SO}_2)=v(\text{SO}_2)M(\text{SO}_2)=1\text{ mol}\cdot 64\text{ q/mol}=64\text{ q}$$

$$m(\text{Na}_2\text{SO}_3)=v(\text{Na}_2\text{SO}_3)M(\text{Na}_2\text{SO}_3)=1\text{ mol}\cdot 126\text{ q/mol}=126\text{ q}$$

Praktiki olaraq alınan SO_2 -nin kütləsi (16 q) reaksiya tənliyi üzrə hesablanan SO_2 -nin kütləsindən (64 q) 4 dəfə azdır: Ona görə də praktiki verilən Na_2SO_3 -ün kütləsi də 4 dəfə az olmalıdır: $m(\text{Na}_2\text{SO}_3)=126\text{ q}:4=31,5\text{ q}$.

$$\text{III üsul. } v(\text{SO}_2)=\frac{m(\text{SO}_2)}{M(\text{SO}_2)}=\frac{16\text{q}}{64\text{q/mol}}=0,25\text{mol}$$

Tənliyə görə reaksiyaya daxil olan Na_2SO_3 -də 0,25 mol olmalıdır $m(\text{Na}_2\text{SO}_3)=0,25\text{mol}\cdot 126\text{ q/mol}=31,5\text{ q}$

126 q Na_2SO_3 -64 q SO_2

mq – 16 q SO_2

$$m(\text{Na}_2\text{SO}_3)=\frac{126\text{q}\cdot 16\text{q}}{64\text{q}}=31,5\text{q}$$

V üsul. Reaksiya tənliyi üzrə mütənasiblik əmsalını tapmaq üçün maddənin praktiki olaraq verilən kütləsini onun reaksiya tənliyindəki mollarının sayı ilə molyar kütləsi hasilinə bölmək lazımdır: $k=\frac{m}{vM}$. Axtarılan maddənin kütləsini tapmaq üçün mütənasiblik əmsalını təyin olunan maddənin mollarının sayına və molyar kütləsinə vurmaq lazımdır.

$$M_x=k\cdot v_xM_x$$

$$\text{Verilmiş məsələyə: } k=\frac{m(\text{SO}_2)}{v(\text{SO}_2)M(\text{SO}_2)}=\frac{16\text{q}}{1\text{mol}\cdot 64\text{q/mol}}=0,25\text{mol}$$

$$m(\text{Na}_2\text{SO}_3)=k\cdot v(\text{Na}_2\text{SO}_3)M(\text{Na}_2\text{SO}_3)=0,25\cdot 1\cdot 126=31,5\text{ q}$$

VI üsul. 1) H_2SO_2 almaq üçün nə qədər Na_2SO_3 lazımdır

64 q SO_2 -126 q Na_2SO_3

1 q SO_2 -x

$$x=\frac{1\text{q}\cdot 126\text{q}}{64\text{q}}$$

2) 16 q SO_2 almaq üçün nə qədər Na_2SO_3 lazımdır?

$$m(\text{Na}_2\text{SO}_3)=\frac{126}{64}\text{q}\cdot 16=31,5\text{q}$$

4. Kimyadan hesablama məsələlərinin həllinin öyrədilməsinə aid ümumi tələblər

Kimya tədrisi prosesində məsələ həllinə mümkün qədər tez başlamaq lazımdır. Əlbəttə, ilkin məsələlər sadə olmalı, ancaq vəsfi xarakter daşmalı, adətən öyrənilən mövzuya aid sual-məsələlərdən ibarət olmalıdır.

Kimya məsələlərini həll etməyi öyrədərkən aşağıdakı tələbləri yerinə yetirmək vacibdir:

1) Şagirdlərə təqdim olunan məsələlər onların gücünə, qabiliyyətinə müvafiq olmalıdır. Məsələlərə aid olan bütün nəzəri və faktiki material qabaqcadan işlənilməli və şagirdlərə məlum olmalıdır. Verilmiş məsələlərin mürəkkəblik dərəcəsini ancaq yavaş-yavaş, ardıcıl surətdə artırılması vacibdir. Bunun tədris prosesində çox böyük əhəmiyyəti vardır, həm də tərbiyəvi cəhətdən çox vacibdir. Belə ki, həll edilmiş məsələnin düzgün cavabını aldıqda şagirdlər öz əməyinin müsbət nəticələrinə görə sevinir və razılıq hissi keçirirlər. Bu da sonrakı iş üçün təkan verir, onlarda kimyaya həvəs oyadır. Əksinə, məsələlərin həddindən artıq mürəkkəb olması, onların gücünə uyğun olmaması əks təsir göstərir. Belə məsələlərin həll edilməsi arzu edilən nəticəni vermir, çox əmək sərf olunmağa səbəb olur. Ona görə də təlim üçün əhəmiyyəti az olur və tərbiyəvi cəhətdən zərərliyədir. Çünki bu halda şagirdlərdə öz bacarıqlarına, gücünə inamsızlıq, kimyaya qarşı soyuqluq, ümumiyyətlə, əməyə mənfi münasibət yaranır. Məsələlərin həddən artıq asan olması da az əhəmiyyətlidir. Belə ki, onların həlli kifayət qədər zehni gərginlik tələb etmir. Belə məsələlərdən sinifdə tipik məsələlərin həlli ilə tanışlıq zamanı bu və ya digər qaydanı möhkəmləndirərkən istifadə etmək olar. Sonralar isə onları yavaş-yavaş mürəkkəbləşdirmək lazımdır.

2) Hər hansı bir mövzunu və ya fəslə öyrənməyə başladıqda verilən məsələlərin ardıcıl olaraq, yavaş-yavaş mürəkkəbləşdirmək tələbini gözləmək məqsədi ilə həmin dövr ərzində hansı məsələləri hansı ardıcılıqla həll ediləcəyini qabaqcadan fikirləşmək və onların gündəlik planda nömrələrini qeyd etmək lazımdır. Sözsüz ki, şagirdlər üçün nəzərdə tutulan hər bir məsələ müəllimin özü tərəfindən qabaqcadan həll edilməlidir. Bu, mümkün ola bilən, ancaq nəzərdə tutulmayan təsadüflərdən xilas olmağa, məsələnin həllini daha aydın izah etməyə kömək edir.

3) Məsələnin şərti ilə tanışlıq prosesi daha əhəmiyyətlidir. Şagirdlər məsələni həll edərkən çox hallarda şərtə kifayət qədər fikir vermədən hesablamalar aparırlar. Nəticədə tamamilə lazım olmayan, mənasız, əhəmiyyətsiz iş görmüş olurlar. Belə hallara yol verməmək üçün sinifdə məsələni həll etməyə başladıqda onun şərtini şagirdlərdən birinə dəqiq, ifadəli, durğu işarələrini də nəzərə almaq şərtilə ucadan oxutmaq lazımdır. Xüsusilə, VIII sinifdə məsələnin şərtini təkrarən oxutmaq və şifahi olaraq, yenidən təkrar etdirmək daha faydalıdır.

Bu halda şagirdlərin çoxunun şüurunda məsələdəki kəmiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqə yaradılır və məsələnin həlli planı nəzərdə tutulur.

Məsələnin şərti ilə tanışlıqdan sonra şagirdlərə onun həlli planı haqda fikirləşmək təklif olunur və həllin hər mərhələsinə aid sualların ardıcılığı verilir.

4) Bütün hallarda, həm evdə, həm də sinifdə hər bir hesablama üçün sual tərtib edilməli və dəftərə yazılmalıdır. Hesablamada meydana çıxan hər bir yeni kəmiyyət müəyyən üsulla hesablanıb tapılmalıdır. Sualları çox da xırdalamaq o qədər də vacib deyildir (məs., nisbi atom və nisbi molekulyar kütləsinə aid suallar). Məsələnin şərtindən tapılması mümkün olan bütün kəmiyyətlər ona aid olan sualın həllində yazılmalıdır.

Sualların tərtib edilməsi məsələni başa düşərək, daha şüurlu surətdə həll etməyə kömək edir. Şagirdləri apardıqları hər bir riyazi əməliyyatı düzgün, aydın və dəqiq ifadə etməyə, həmçinin, axtarılan kəmiyyətləri hansı yolla və hansı ardıcılıqla təyin etmək üçün düşünməyə vadar edir. Bu da yuxarıda dediyimiz kimi onların düşünmə qabiliyyətinin, öz fikirlərini dəqiq, aydın, yığcam ifadə etmək bacarığının inkişafına səbəb olur.

Bəzən, xüsusən, yuxarı siniflərdə, şagirdlər sualların yazılmasını zəruri hesab etmirlər. Amma onlar çox hallarda bu və ya başqa hesablama vasitəsilə nəyi tapdıqlarına cavab verə bilmirlər. Bəzən onlar mənasız hesablamalar aparır və ağılsız nəticələr alırlar (məs., 100 q. mis 2-oksiddə 120 q Cu vardır, yaxud, karbon qazında 110% C vardır və s.). Amma belə nəticələr onları narahat etmir – çünki bu nəticələr “hesablamalardan” alınmışdır.

Bütün bunlar sübut edir ki, şagirdlər məsələni düzgün dərk etməmişlər və aparılan hesablamaları başa düşmürlər. Məsələ həllinə şüurlu surətdə yanaşmağa nail olmaq üçün şagirdləri sual tərtib etməyə öyrətmək vacibdir.

Məsələ həllinin xarici tərtibatının da müəyyən əhəmiyyəti vardır. Bu, şagirdləri səliqəli yazmağa öyrədir, diqqətini və fikrini toplamağa, intizamlı olmağa vadar edir. Məsələnin şərti ilə tanış olduqdan sonra onun həllinə başladığında şagirdlər bir qədər həyəcan hissi keçirirlər. Elə bir nəvə onlara şərti araşdırmağa və düzgün plan tərtib etməyə maneçilik edir. Həlli yazmağa başladığında isə sakitləşir və özlərini planlı surətdə, intizamlı işləməyə məcbur edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərdən rəqəmləri, kimyəvi işarələri və reaksiya tənliklərini düzgün, səliqəli yazmağı tələb etmək lazımdır.

5. Kimyadan hesablama məsələlərinin həllinin öyrədilməsi metodikası

Kimyadan hesablama məsələlərinin həlli yolları çox müxtəlifdir. Məsələnin həll edilməsi bir çox əməliyyatlardan ibarətdir. Bu əməliyyatların hamısının bir-birilə əlaqədar olması və onların müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirilməsi çox vacibdir. Məsələnin həllinin öyrədilməsinin ən mühüm faktoru bu əməliyyatların

yerinə yetirilməsi ardıcılığının müəyyənləşdirilməsidir. Hesablama məsələlərinin həlli aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirilməlidir:

1. Məsələni diqqətlə oxumaq və mahiyyətini başa düşməyə çalışmaq;
2. Kəmiyyətlərin qəbul olunmuş işarələrindən istifadə edərək məsələnin şərtini və köməkçi verilənləri (məs. Mr, M.) yazmaq;
3. Məsələni analiz edərək onun həlli planını müəyyənləşdirmək;
4. Sualları tərtib edərək, hesablamaları aparmaq;
5. Alınmış nəticəni yoxlamaq;
6. Cavab yazmaq.

Hər hansı məsələ həll edildikdə bu mərhələlərin hamısı ardıcıl yerinə yetirilməlidir. Məsələ həllinin mərhələlərinin göstərilən ardıcılığını aşağıdakı məsələnin həlli üzərində göstərək.

Məsələ 1. Naşatıra (NH_4Cl) nə qədər sönmüş əhənglə ($\text{Ca}(\text{OH})_2$) təsir etmək lazımdır ki, alınmış ammoniyakdan 1 kq 17%-li ammoniyak məhlulu hazırlamaq mümkün olsun?

1. Məsələnin diqqətlə oxunması və mahiyyətinin başa düşülməsi.

Məsələni diqqətlə oxuduqda aydın olur ki, onun həllində naşatırla sönmüş əhəng, arasındakı reaksiyanın tənliyindən və ammoniyakın məhluldakı faizlə qatılığını ifadə edən formoldan istifadə etmək lazım gələcəkdir.

2. Kəmiyyətlərin qəbul edilmiş işarələrindən istifadə edərək məsələnin şərtinin və köməkçi verilənlərin yazılması

Məsələnin mətnindən aşağıdakı kəmiyyətlərin verildiyi məlum olur: 1) ammoniyak məhlulunun kütləsi; 2) məhlulda ammoniyakın kütlə payı; 3) sönmüş əhəngin axtarılan kütləsi. Köməkçi verilənlər kimi ammoniyakın və sönmüş əhəngin molyar kütlələrini götürmək lazımdır.

Məsələnin şərti fizika məsələlərinin həllində olduğu kimi yığcam və dəqiq sxem üzrə yazılmalı. Həllindən şaquli xətlə ayrılmalıdır. Şərtə əvvəlcə verilən kəmiyyətlər, sonra axtarılan, daha sonra isə köməkçi kəmiyyətlər yazılmalıdır. Verilən kəmiyyətlər axtarılanlardan üfüqi xətlə ayrılmalıdır.

Verilir

$m(\text{NH}_3)_{\text{məh}}=1 \text{ kq}$
 $W(\text{NH}_3)=0,17=17\%$
 $m(\text{Ca}(\text{OH})_2)-?$
 $M(\text{NH}_3)=17 \text{ q/mol}$
 $M(\text{Ca}(\text{OH})_2)=74 \text{ q/mol}$

Həlli

3. Məsələni analiz edərək, onun həlli planını müəyyənləşdirmək

Praktika göstərir ki, şagirdlər verilmiş məsələnin analiz edə bilmədiklərinə görə həllində çətinlik çəkirlər. Analiz üçün iki yolla mühakimə aparıla bilər: 1) verilmiş kəmiyyətlərdən axtarılanlara doğru (məlumdan naməlum); 2) axtarılan

kəmiyyətlərdən verilənlərə doğru. 1-ci analizin **sintetik üsulu**, 2-ci analizin **analitik üsulu** adlanır. Müəllim şagirdlərə hər iki üsulun izahını verməlidir.

Analizin sintetik üsulunda məsələdə hansı kəmiyyətlərin verildiyi, hansını tapmaq lazım gəldiyi, onun tapılması üçün lazımı qədər məlumatın verilib, verilmədiyini, hansı əlavə məlumatlardan istifadə etmək lazım gəldiyi, əgər məlumatlar çoxdursa, hansının artıq olduğu müəyyənləşdirilir.

Bu məsələdə ammonyak məhlulunun kütləsi və məhlulda ammonyakın kütlə payı həll olmuş ammonyakın kütləsini $m(\text{NH}_3) = \frac{W(\text{NH}_3) \cdot m(\text{NH}_3)_{\text{meh}}}{100}$ formulu

ilə hesablamağa imkan verir. Ammonyakın elə bu kütləsi sönmüş əhəngin naşatıra təsirindən alınan ammonyakın kütləsi qədər olmalıdır. Ammonyakın kütləsini bildikdən sonra naşatırla sönmüş əhəng arasındakı reaksiyanın təhlilindən lazım olan sönmüş əhəngin kütləsini tapmaq olar. Beləliklə, analiz yolu ilə məsələnin belə bir həlli planı məlum olur: 1) 1 kq 17%-li ammonyak məhlulundakı ammonyakın kütləsinin hesablanması; 2) reaksiya tənliyi ilə lazım olan $\text{Ca}(\text{OH})_2$ -nin kütləsinin hesablanması.

4. Sualları tərtib edərək hesablamaların aparılması

Məsələnin araşdırılmasından məlum olur ki, onun həllinin mərhələləri aşağıdakı sulalardan ibarət olmalıdır:

1) 1 kq 17%-li ammonyak məhlulunda həll olan ammonyakın kütləsi nə qədərdir?

Bu sualın cavabını 2 üsulla tapmaq olar:

a) tənəsüb qurmaqla (məhlul 17%-li olduğundan onun hər 100 kq-da 17 kq ammonyak olmalıdır):

100 kq məh.da – 17 kq NH_3 varsa

1 kq – x kq

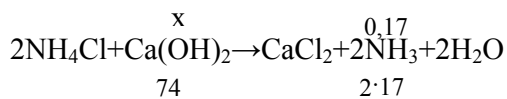
$$X = 1 \times 17 / 100 = 0,17 \text{ kq}$$

b) məhlulda həll olan maddənin kütlə payını ifadə edən formul vasitəsilə

$$W(\text{NH}_3) = \frac{m(\text{NH}_3)}{m(\text{NH}_3)} \cdot 100\%$$

$$W(\text{NH}_3) = \frac{m(\text{NH}_3) \cdot m(\text{NH}_3)_{\text{meh}}}{100\%} = \frac{17\% \cdot 1 \text{ kq}}{100\%} = 0,17 \text{ kq}$$

2) 0,17 kq ammonyak almaq üçün naşatıra neçə kq sönmüş əhəng reaksiyaya daxil olmalıdır? Əvvəlcə reaksiyanın tənliyi yazılır:

Reaksiyanın tənliyindən görünür ki, 34 kq NH_3 almaq üçün 74 kq $\text{Ca}(\text{OH})_2$

reaksiyaya daxil olmalıdır

34 kq NH₃-74 kq Ca(OH)₂

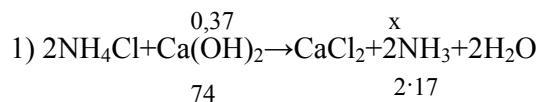
0,17 kq-x

$$x = \frac{0,17kq \cdot 74kq}{34kq} = 0,37kq$$

m(Ca(OH)₂)=0,37 kq

5. Alınmış nəticənin yoxlanılması

Alınmış nəticəni yoxlamaq üçün əks məsələni həll etmək lazımdır, yəni 0.37 kq sönmüş əhəngin nəşatırla qarşılıqlı təsirindən alınan NH₃-dən nə qədər 17%-li ammoniyak məhlulu hazırlamaq mümkün olduğunu hesablamaq lazımdır.

$$x = \frac{0,37 \cdot 34}{74} = 0,17kq (m(NH_3))$$

$$2) W(NH_3) = \frac{m(NH_3) \cdot 100}{m(NH_3)_{meh}}$$

$$m(NH_3)_{meh} = \frac{m(NH_3) \cdot 100}{W(NH_3)} = \frac{0,17kq \cdot 100\%}{17\%} = 1kq$$

Deməli, alınmış nəticə doğrudur.

6. Cavabın yazılması

Cavab: 0,37 kq sönmüş əhəng lazımdır.

Başqa bir məsələni həll edək:

Məsələ 2. Tərkibində 80% maqnetit olan 1 t dəmir filizindən 90% dəmiri olan 570 kq çuqun alınmışdır. Praktiki alınmış dəmirin nəzəri olaraq alınması mümkün olan dəmirə görə kütlə payını hesablayın.

1. Məsələnin oxunması və mahiyyətin başa düşülməsi

Dəmir filizindən çuqunun alınması bir sıra kimyəvi reaksiyalar kompleksindən ibarətdir. Məsələni diqqətdə oxuduqda aydın olur ki, onun həllində bu reaksiyaları yazmaq lazım deyil. Çünki şərtə həm reaksiyaya daxil olan, həm də alınan maddənin kütləsi verilmişdir. Məsələnin həlli üçün tək-cə maqnetitin kimyəvi formulunu yazmaq kifayətdir.

2. Məsələnin şərtinin və köməkçi verilənlərin yazılması

Mətni diqqətdə oxuduqda aşağıdakı kəmiyyətlərin verildiyi məlum olur: 1) filizin kütləsi, 2) filizdə maqnetitin kütlə payı, 3) çuqunun kütləsi, 4) çuqunda dəmirin kütlə payı, 4) dəmirin praktiki çıxışının nəzəri çıxışa görə kütlə payı; köməkçi

verilənlərdən – maqnetitin və dəmirin molyar kütlələri.

Verilir:	Həlli
$m(\text{filiz})=1\text{t}$	
$W(\text{Fe}_3\text{O}_4)=0,8=80\%$	
$m(\text{çuqun})=570\text{ kq}$	
$W(\text{Fe})=0,90=90\%$	
$\eta(\text{Fe})=?$	
$M(\text{Fe}_3\text{O}_4)=0,232\text{ kq/mol}$	
$M(\text{Fe})=0,056\text{ kq/mol}$	

3. Məsələni analiz edərək onun həlli planının müəyyənləşdirilməsi

Dəmirin praktiki çıxımının nəzəri çıxıma görə kütlə payı

$$\eta(\text{Fe}) = \frac{m_{\text{prak}}(\text{Fe}) \cdot 100}{m_{\text{nezəri}}(\text{Fe})} \text{ formulu ilə hesablanır.}$$

Praktiki alınan dəmirin kütləsini çuğunun kütləsinə və ondakı Fe-un %-nə görə tapmaq olar. Bir ton filizdə olan dəmirin nəzəri kütləsini tapmaq üçün əvvəlcə 1 t filizdə olan maqnetitin kütləsi hesablanması, sonra maqnetitin kimyəvi formulu və molyar kütləsinə görə ondakı Fe-in kütləsi hesablanmalıdır.

Bu mühakimələrə əsasən həllin aşağıdakı planı tərtib edilir: 1) dəmirin alınan çuqundakı kütləsini hesablamalı (praktiki alınan dəmir); 2) 1 t filizdə olan maqnetitin kütləsini hesablamalı; 3) maqnetitin tapılmış kütləsində olan dəmirin hesablanması (dəmirin nəzəri kütləsi); 4) dəmirin nəzəri çıxımının kütlə payının hesablanması

4. Sualları tərtib edərək hesablamaların aparılması

1) Tərkibində 90% dəmir olan 570 kq çuqunda neçə kq dəmir vardır?

100 kq çuqunda – 90 kq Fe

570 kq – x k

$$m_{\text{prak}}(\text{Fe})=x = \frac{570\text{kq} \cdot 90\text{kq}}{100\%} = 513\text{kq}$$

2) Tərkibində 80% maqnetit olan 1 t (1000 kq) dəmir filizində neçə kq maqnetit vardır?

100 kq filizdə - 80 kq Fe_3O_4

1000 kq- X kq

$$m(\text{Fe}_3\text{O}_4)=x = \frac{1000\text{kq} \cdot 80\text{kq}}{100\text{kq}} = 800\text{kq}$$

3) 800 kq maqnetitdə neçə kq dəmir vardır?

$$M(\text{Fe}_3\text{O}_4)=3M(\text{Fe})+4M(\text{O})=(0,168+0,64) \frac{\text{kq}}{\text{mol}}=0,232 \frac{\text{kq}}{\text{mol}}$$

0,232 kq Fe_3O_4 -də - 0,168 kq Fe

800 kq – X kq

$$m_{nez}(Fe) = x = \frac{800kq \cdot 0,168kq}{0,232kq} = \sim 88,6\%$$

5. Alınmış nəticənin yoxlanılması

Əks məsələnin tərtibi: Praktiki çıxım 88,6% olarsa tərkibində 90% Fe olan 570 kq çuqun almaq üçün nə qədər 80% maqnetiti olan dəmir filizi götürmək lazımdır

$\eta(Fe) = 88,6\%$

$W(Fe) = 90\%$

$m(\text{çuqun}) = 570 \text{ kq}$

$W(Fe_3O_4) = 80\%$

$m(\text{filiz}) = ?$

$$1) m_{np}(Fe) = \frac{570 \cdot 90}{100} = 513kq$$

$$2) m_{nez} = \frac{513 \cdot 100}{88,6} = 579kq$$

$$3) m(Fe_2O_3) = \frac{0,232kq \cdot 579kq}{0,169kq} = 800kq$$

$$4) m_{np} = \frac{800 \cdot 100}{80} = 1t$$

6. Cavabın yazılması

Cavab: Dəmirin praktiki çıxımı 88,6%-dir.

Bir məsələni də izahatsız həll edək:

Məsələ 3. Ammonyakın istehsalat itkisi 2.8% olarsa, 5t 60%-li nitrat turşusu almaq üçün nə qədər ammonyak lazımdır?

Verilir:

$m(HNO_3)_{m\ddot{a}h} = 5t$

$W(HNO_3) = 60\%$

$W(HN_3) = 2,8\%$

$m(NH_3) = ?$

$M(NH_3) = 17 \text{ q/mol}$

$M(HNO_3) = 63 \text{ q/mol}$

Həlli:

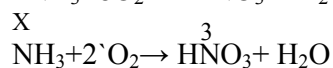
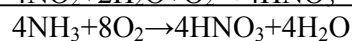
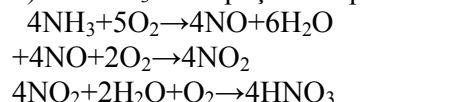
1) 5 t 60%-li nitrat turşusu məhlulunda nə qədər HNO_3 vardır?

100 t HNO_3 məhlulunda – 60 t HNO_3

5t-x

$$m(HNO_3) = x = \frac{5t \cdot 60t}{100t} = 3t$$

2) 3t HNO₃ almaq üçün nə qədər ammonyak lazımdır?

$$\begin{array}{l} 17 \qquad \qquad 63 \\ m(\text{NH}_3) = x = \frac{17 \cdot 3}{63} = 0,81t \end{array}$$

3) Ammonyakın ist. itkisi 2,8% olarsa nə qədər NH₃ lazımdır?

$$0,8t - (100 - 2,8)\%$$

$$x - 100\%$$

$$x = \frac{0,81 \cdot 100}{97,2} = 0,83t$$

Yoxlama

$$1) 0,83t - 100\%$$

$$\text{X} - 97,2\%$$

$$x = \frac{0,83 \cdot 97,2}{100} = 0,81t$$

$$2) 17 \text{ t NH}_3\text{-dən } 63\text{t HNO}_3$$

$$0,8t - x$$

$$3) 100\text{t NH}_3 \text{ məh.da } 60\text{t NH}_3$$

$$x - 3\text{t NH}_3$$

$$m(\text{NH}_3) = x = \frac{0,83 \cdot 97,2}{100} = 0,81t$$

$$m(\text{HNO}_3) = x = \frac{0,81 \cdot 63}{17} = 3t$$

$$x = \frac{100 \cdot 3}{60} = 5t$$

Cavab: 0,83 ton NH₃ lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əbdürrəhimov. Kimya tədrisi üsulu. V., 1959.
2. Кузнецова Н.Е. и др. Методика преподавания химии. 1984.
3. Цитович И.К., Протасов П.Н. Методика решения расчетных задач по химии. М., 1983.
4. Ерыгин Д.Г., Шишкин Е.А. Методика решения задач по химии. М., 1989.
5. Кузьменко Н.Е., Еремин В.В. Химия., 2400 задач для школьников и поступающих в вузы. М.: Дрофа, 1999.
6. Штремплер Г., Хохлова И. Методика решения расчетных задач по химии (8-11 кл). Просвещения, 2000.

Дж.Б. Мусаев, Т.А. Исмаилов, А.В. Зулфигарова

Методика обучения решению вычислительных задач по химии

АННОТАЦИЯ

В статье идет речь о значении вычислительных задач в преподавании курса химии, об их классификации, методах решения, в том числе об общем требовании относительно обучению решению вычислительных задач и о методике обучения.

J.B.Musayev, T.A. Ismayilov, A.V. Zulfugarova

Methodology of studying of solution of accounting issues in chemistry

ANNOTATION

In the studying of school chemistry courses the importance of accounting issues, their classification, solving methods, general requirements about studying solution of accounting issues, studying methods are talked in article.

Açar sözlər: kimyanın tədrisi metodikası, hesablama məsələləri, hesablama məsələlərinin həlli metodikası

Ключевые слова: методика преподавания химии, вычислительные задачи, методика решения вычислительных задач

Key words: methodology of teaching of chemistry, accounting issues, methodological solution of accounting issues